

Matluba TURSUNOVA,
Termiz davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
E-mail: matlubatursunova1707@gmail.com

TerDU dotsenti N.Panjiyeva taqrizi asosida

SOTSIOLINGVISTIKANING ASOSIY TUSHUNCHALARI

Аннотация

Sotsiolingvistika til va jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqalarni o'rganadigan fan sohasi hisoblanadi. Ushbu maqolada sotsiolingvistikaning asosiy tushunchalari, jumladan, dialektlar, bilingvizm, diglossiya, til funksiyalari, til siyosati va rejalashtirish, til o'zgarishlari, identifikatsiya, kod-almashtirish va lingvistik tengsizlik haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, William Labov, Joshua Fishman, Basil Bernstein, Dell Hymes, John Gumperz, Einar Haugen va Pierre Bourdieu kabi tanikli olimlarning sotsiolingvistika sohasidagi hissasi yoritilgan. Maqola tilning ijtimoiy muhit bilan qanday bog'liqligini tahlil qiladi.

Kalit so'zlar: sotsiolingvistika, dialektlar, bilingvizm, diglossiya, til siyosati, kod-almashtirish, lingvistik tengsizlik, identifikatsiya.

ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ СОЦИОЛИНГВИСТИКИ

Аннотация

Социолингвистика изучает взаимосвязь языка и общества. В статье рассматриваются основные понятия социолингвистики, такие как диалекты, билингвизм, диглоссия, функции языка, языковая политика, языковые изменения, идентификация, кодовое переключение и лингвистическое неравенство. Также описан вклад известных ученых, таких как Уильям Лабов, Джошуа Фишман, Бэзил Бернштейн, Делл Хаймс, Джон Гумперц, Эйнар Хауген и Пьер Бурдьё в развитие социолингвистики. Статья анализирует связь языка с социальной средой.

Ключевые слова: социолингвистика, диалекты, билингвизм, диглоссия, языковая политика, кодовое переключение.

BASIC CONCEPTS OF SOCIOLINGUISTICS

Annotation

Sociolinguistics examines the relationship between language and society. This article discusses the core concepts of sociolinguistics, including dialects, bilingualism, diglossia, language functions, language policy and planning, language change, identification, code-switching, and linguistic inequality. It also highlights the contributions of prominent scholars such as William Labov, Joshua Fishman, Basil Bernstein, Dell Hymes, John Gumperz, Einar Haugen, and Pierre Bourdieu to the field of sociolinguistics. The article analyzes how language is interconnected with social environments.

Key words: sociolinguistics, dialects, bilingualism, diglossia, language policy, code-switching, linguistic inequality, identification.

Kirish. Sotsiolingvistika tadqiqotchilar orasida katta qiziqish uyg'otadi, chunki u til va jamiyat o'rtasidagi keng ko'lamli o'zaro aloqalarni o'rganadi. Tilshunoslikning bu bo'limi ijtimoiy sharoitlar tilga qanday ta'sir qilishi va til o'z navbatida ijtimoiy haqiqatni qanday aks ettirishi va shakllantirishini o'rganadi. Sotsiolingvistika til va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadigan fan sohasi bo'lib, unda tilning ijtimoiy vazifalari, funksiyalari, nutqiy amaliyot va til o'zgarishlari kabi jihatlar tahlil qilinadi. Til ijtimoiy hodisa sifatida shakllanadi va rivojlanadi. Jamiyatda til odamlarning o'zaro aloqa qilish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Har bir ijtimoiy guruhning o'ziga xos til shakllari (dialektlar, jargonlar, slenglar) bor.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sotsiolingvistika bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borgan olimlar til va jamiyat munosabatlari haqida turli fikrlarni ilgari surgan. Bu olimlarning ishlari sotsiolingvistika sohasini shakllantirgan va uning rivojiga katta hissa qo'shgan.

William Labov o'zining "Til va ijtimoiy tabaqalanish" (Social Stratification of Language) da til o'zgarishlarini ijtimoiy sinflar bilan bog'laydi va til o'zgarishlarining sababi ijtimoiy omillarda ekanini ta'kidlaydi. U o'z tadqiqotlarida Nyu-York shahri dialektlarini o'rgangan va tildagi talaffuz farqlari ijtimoiy mavqe bilan bog'liqligini ko'rsatgan. "Talaffuz va ijtimoiy omillar" da esa uning tadqiqotlari tilni

faqat lingvistik hodisa emas, balki ijtimoiy muhit natijasi sifatida ko'rib chiqadi.

"Til va milliy identifikatsiya" Joshua Fishman tomonidan yozilgan bo'lib, tilning milliy va madaniy identifikatsiyadagi o'rniga e'tibor qaratgan. U ko'pmillatli jamiyatlarda tillar o'rtasidagi muvozanatni saqlash va til siyosati masalalariga oid ishlari bilan mashhur. Fishman diglossiya fenomenini chuqur o'rgangan va uning turli ijtimoiy vazifalarini tavsiflagan. Basil Bernstein o'z tadqiqotlarida til kodlarining ijtimoiy sinflar bilan bog'liq bo'lgan farqlarini o'rgangan. "Til kodi va ijtimoiy sinf" da u cheklangan (restricted) va kengaytirilgan (elaborated) til kodlari haqida gapirib, ijtimoiy sinf va ta'lim o'rtasidagi munosabatni tahlil qilgan. Uning fikricha, jamiyatda ba'zi ijtimoiy guruhlar kengaytirilgan til kodidan foydalanib, yuqori ijtimoiy mavqega ega bo'ladi.

Dell Hymes tilni ishlatishda nafaqat grammatik qoidalarga, balki ijtimoiy kontekstga moslashishni ham muhim deb bilgan. U kommunikativ kompetensiya tushunchasini ilgari surgan va tilni ijtimoiy va madaniy omillar orqali o'rganish zarurligini ta'kidlagan ("Kommunikativ kompetensiya"). U sotsiolingvistikaning asoschilaridan biri bo'lib, tilning ijtimoiy kontekstdagi vazifalarini tahlil qilgan.

John Gumperz “Kod-almashtirish” asarining muallifi. Gumperz kod-almashtirishni ijtimoiy va madaniy jihatlar bilan bog'lagan. Uning fikricha, kod-almashtirish suhbatdoshlar o'rtasidagi munosabatni belgilash va kontekstga moslashish vositasi hisoblanadi. U til va jamiyat o'rtasidagi interaktiv jarayonlarni o'rganishda yangi metodologiyalarni ishlab chiqqan.

Einar Haugen tilni standartlashtirish jarayonlarini va uning ijtimoiy oqibatlarini o'rgangan. Uning fikricha, tilning standartlashuvi milliy identifikatsiyaning muhim qismi hisoblanadi. U til siyosati va tilni rejalashtirish sohalarida ham tadqiqotlar olib borgan.

“Til va capital” muallifi Pierre Bourdieu tilni ijtimoiy kapitalning bir qismi sifatida talqin qilgan. U ijtimoiy maydonda tilni ishlatish odamning ijtimoiy mavqei belgilashga yordam beradi, deb hisoblagan. Uning fikricha, jamiyatda ba'zi til shakllari boshqalarga nisbatan ko'proq qadrlanadi va bu ijtimoiy tengsizlikka olib keladi.

Tahlil va natija. Sotsiolingvistikada quyidagi tushunchalar mavjud:

- Dialekt: Ma'lum bir hudud yoki ijtimoiy guruhda ishlatiladigan til shakli. Dialektlar fonetika, leksika va grammatika jihatidan farq qiladi. Dialekt o'z navbatda geografik dialekt (hududiy farqlarni aks ettiradi) va Ijtimoiy dialekt yoki sotsiolektlarga (ijtimoiy tabaqalarga mos til shakllari) bo'linadi.

- Bilingvizm va polilingvizm. Bir kishining ikki yoki bir nechta tilda bemalol gaplasha olish qobiliyati. Bu tushunchalar ko'p millatli jamiyatlarda muhim ahamiyatga ega.

- Diglossiya. Jamiyatda ikki xil tildan yoki til shaklidan foydalanish holati. Masalan, rasmiy (adabiy) va norasmiy (dialektal) til shakllari.

- Til funksiyalari. Tilning kommunikativ, ekspressiv, estetik, va boshqa ijtimoiy vazifalari mavjud. Masalan, davlat tilining rasmiy hujjatlarda qo'llanilishi yoki adabiyotda estetik tilning ishlatilishi.

- Til siyosati va rejalashtirish. Jamiyatda tilning o'rni va rolini boshqarish, rasmiy tilni tanlash va til normalarini belgilash jarayoni.

- Til o'zgarishi va evolyutsiyasi. Tilning fonetik, grammatik va leksik o'zgarishlari ijtimoiy omillar bilan bog'liq. Masalan, texnologiya va globalizatsiya ta'sirida yangi so'zlar paydo bo'lishi.

- Til va identifikatsiya. Til odamlarning o'zini tanishtirish va ijtimoiy guruhga tegishli ekanligini ko'rsatish vositasi hisoblanadi. Masalan, milliy til o'zini millat sifatida tanitishning muhim belgisi.

- Kod-almashtirish va kod-aralashtirish. Kod-almashtirish - bu bitta suhbat davomida ikki yoki undan ortiq tillar yoki dialektlarni almashtirish, kod-aralashtirish esa ikkita tilning elementlarini bir jumlada yoki iborada ishlatish.

- Lingvistik tengsizlik. Jamiyatda ayrim tillarning yoki dialektlarning boshqa tillarga nisbatan kamroq qadrlanishi yoki diskriminatsiyasi.

Sotsiolingvistikada, shuningdek, “til registrlari” tushunchasi mavjud bo'lib, ular gapiruvchi tomonidan ijtimoiy kontekstga, aloqa maqsadiga va suhbatdoshlar o'rtasidagi munosabatlarning xususiyatiga qarab ishlatiladigan til turlaridir. Til registrlari odamlar o'rtasidagi muloqotda ishlatiladigan turli uslublar yoki kontekstlarga moslashgan nutq turlari sifatida namoyon bo'ladi. Ular nutqning rasmiyatchilik darajasini, shuningdek, aloqa ishtirokchilarining ijtimoiy rollari va holatini aks ettiradi. Til registri-bu ma'lum bir kommunikativ vaziyatga moslashtirilgan lingvistik vositalar to'plami (leksik, grammatik, fonetik). Til registrlari nafaqat individual nutq uslubini, balki madaniy va ijtimoiy qadriyatlarni ham aks ettiradi. Multikultural jamiyatlarda registrlar ko'pincha ko'p

tilli sharoitlarga bog'liq bo'lib, etnik va madaniy farqlarni aks ettiradi. Masalan, O'zbekistonda o'zbek va rus tillarining o'zaro ta'siri natijasida registrlar turlicha namoyon bo'ladi. Sotsiolingvistikada til registrlari muhim ahamiyatga ega, chunki u ijtimoiy rollarni aniqlaydi, ya'ni tilning maqomi, kasbi va ijtimoiy mansubligini qanday aks ettirishini o'rganishga yordam beradi. Madaniy moslashuv sodir bo'ladi, ya'ni registrlarni tahlil qilish turli madaniyatlarda aloqa me'yorlari va qoidalariga to'g'risida tushuncha beradi va etnik va lingvistik o'ziga xoslik. Dell Xayms sotsiolingvistik aloqa modeli (SPEAKING) kontekstida registrlarni tahlil qilish muhimligini ta'kidlaydi. Uilyam Labov til registrlari ijtimoiy sharoitga qarab qanday o'zgarishini ko'rsatadi. O'zbekiston kabi ko'p tilli jamoalarda til registrlari tanlash ko'pincha etnik va madaniy farqlar bilan bog'liq.

Har bir tilning turlari bor va qaysidir ma'noda til barcha turlarning yig'indisidir. Ferguyson lingvistik xilma-xillikni mavjud sinxron tavsiflash usullari bilan tahlil qilish uchun etarlicha bir hil bo'lgan va barcha rasmiy aloqa kontekstlarida ishlatish uchun etarlicha keng semantik qamrovga ega bo'lgan elementlar va ularning joylashuvi yoki jarayonlarining juda katta to'plamini o'z ichiga olgan nutq so'zlari to'plami sifatida belgilaydi. Shunday qilib, “inson nutqining modellari”, ehtimol tovushlar, so'zlar, grammatik xususiyatlar va boshqalar nuqtai nazaridan aniqlangan xilma-xillik, biz ularni ba'zi tashqi omillar bilan bog'lashimiz mumkin, geografik hudud yoki ijtimoiy guruh kabi. Til variantlari nafaqat ma'ruzachining kelib chiqishi yoki uning ijtimoiy o'ziga xosligi (ijtimoiy sinf yoki etnik guruh) tomonlarini ko'rsatibgina qolmay, balki ular foydalanadigan tashuvchilar va ular odatda foydalanadigan kontekst bilan bog'liq bo'lgan ma'lum ijtimoiy qadriyatlarni ham o'z ichiga oladi.

Dunyoda ingliz tilining turli xil turlari mavjud: Britan ingliz tili, Amerika, Kanada, Avstraliya ingliz tillari. Ingliz tilida mavjud xilma-xillik global ijtimoiy-madaniy ta'sirlarni aks ettiradi: lug'aviy farqlar: “Torch” (Britancha) va “flashlight” (Amerikacha), grammatik farqlar: “I've already eaten” (Britancha), “I already ate” (Amerikacha), fonetik farqlar: so'zlarning talaffuzi: schedule (Britancha “shed-yool”, Amerikacha “sked-yool”). Lug'at tarkibidagi farqlarga misollarni avstraliyaliklar, inglizlar va yangi zelandiyaliklar ishlatadigan atamada topish mumkin. “Yolg'iz ota yoki ona” ni avstraliyaliklar “sole parent”, Angliyada yashovchilar esa “single parent” atamasini ishlatadilar va yangi zelandiyaliklar ularni “solo parent” deb atashadi. Janubiy afrikaliklarning “robot” atamasini inglizlar “traffic light” deb atashadi. Xuddi shunday, ingliz tilining turli xil turlarida uchraydigan ba'zi grammatik farqlar mavjud. Masalan, amerika ingliz tilida “do you have?”, Britan ingliz tilida esa “have you got?”, amerikaliklar “gotten” dan foydalansalar, angliyaliklarning aksariyati “got” ni ishlatadilar. Til registrlari va lingvistik xilma-xillik jamiyat, madaniyat va aloqa o'rtasidagi bog'liqlikni aks ettiradi. Ular o'rganish kommunikativ jarayonlar va ijtimoiy munosabatlarni chuqurroq tushunishga yordam beradi. Til bu nafaqat aloqa vositasi, balki madaniyatni, tarixni va jamiyatning o'ziga xosligini aks ettiruvchi kuchli omildir.

Xulosa. Sotsiolingvistika til va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tushunishda muhim ahamiyatga ega fan hisoblanadi. Til nafaqat muloqot vositasi, balki jamiyat tuzilmasini, uning madaniy va ijtimoiy xususiyatlarini aks ettiruvchi ijtimoiy hodisa hamdir. Dialektlar, bilingvizm, diglossiya, til siyosati va kod-almashtirish kabi asosiy tushunchalar ijtimoiy omillarning tilga qanday ta'sir qilishini ko'rsatadi. William Labov, Joshua Fishman, Dell Hymes kabi olimlarning ilmiy ishlari tilning nafaqat lingvistik hodisa, balki ijtimoiy identifikatsiya, iqtisodiy va madaniy kapitalning bir qismi ekanini ta'kidlaydi. Shunday qilib, sotsiolingvistika

til jamiyat ta'sirida qanday shakllanishini va aksincha, til ijtimoiy jarayonlarga, jumladan, tenglik, identifikatsiya va madaniy meros masalalariga qanday ta'sir qilishini o'rganishda katta hissa qo'shadi.

Til registrarlari ijtimoiy kontekst, madaniy farqlar va kommunikativ ehtiyojlarga moslashuvchan tarzda shakllanadi va bu lingvistik xilma-xillik ijtimoiy rollar, holatlar va madaniy moslashuvlarni aks ettiradi. Bu, ayniqsa, ko'p tilli jamoalarda, ijtimoiy va etnik farqlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, til variantlarini tanlashda ahamiyatlidir.

Lingvistik xilma-xillik, jumladan, tilning geografik va ijtimoiy farqlari, nutq turlari va lug'aviy, grammatik o'ziga xosliklar, tilning ijtimoiy qadriyatlarini tushunishda muhim rol o'ynaydi. Ingliz tilining turli xil turlari va ularning lug'aviy hamda grammatik farqlari tilning keng qamrovli va dinamik xarakterini namoyish etadi. Shunday qilib, til registrallarini va variantlarini o'rganish til va jamiyat o'rtasidagi murakkab munosabatlarni tushunishda katta ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR

1. Bernstein B. Class, Codes and Control: Theoretical Studies towards a Sociology of Language.- London: Routledge & Kegan Paul, 1971.
2. Bourdieu P. Ce que parler veut dire: L'économie des échanges linguistiques.- Parij: Fayard, 1982.
3. Fergusson S. Diglossia. - London: Word, 1959.
4. Fishman J. Language and Nationalism: Two Integrative Essays. - Rowley, Massachusetts: Newbury House Publishers, 1972.
5. Gumperz J. Discourse Strategies. - Kembrij: Cambridge University Press, 1982.
6. Haugen E. The Ecology of Language. - Stanford: Stanford University Press, 1972.
7. Hymes D. Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach. - Filadelfiya: University of Pennsylvania Press, 1974.
8. Labov W. The Social Stratification of English in New York City. -Vashington: Center for Applied Linguistics, 1966.